

Baranyiné Kóczy Judit & Komlósi László Imre
**A testrészek jelentéskiterjesztésének kulturális
 motiváltsága: a KULTURÁLIS ÉRTÉK modelljeinek szerepe
 a SZEM konceptualizációjában**

A szem mindent lát, csak magát nem.
 (közmondás)

Abstract

This study explores the relationship between conceptualization and culture in connection with the analysis of the phraseology based on the Hungarian body part name *szem* 'eye'. Its initial statement is that the key principle in the semantic organization of the phraseology of *szem* is conceptualization, which can be detected as being anchored to cultural models. This observation is evidenced by the examination of the meaning extensions of *szem*, which is in this case concentrated on the domain of CULTURAL VALUES. Within this domain, two cultural models are identified, namely, THE EYE AS THE SEAT OF HONOUR and THE EYE AS THE SEAT OF MORALITY, which entail further conceptualizations, including THE EYE AS THE MEANS OF MORAL EVALUATION, THE EYE AS THE MEANS OF MORAL REFLECTION, THE EYE AS THE INDICATOR OF CULTURAL VALUE, and finally, THE EYE AS THE EXECUTOR OF MORAL JUDGEMENT.

Keywords: conceptualization, cultural model, cultural value, eye, morality, phraseology

1 Bevezetés

Tanulmányunkban a nyelv és kultúra összefüggéseinek vizsgálati területén felmerülő témakörök egyik örökzöld, szinte kimeríthetetlen szépségeket rejtő szegmensével, a szókinccsel foglalkozunk. A természetes nyelvekben – és kiváltképp a beszélők anyanyelvi képességében – a szókészlet az, amely a kultúra változásainak lenyomatát áttételes, a nyelvközösség fogalomalkotó (konceptualizációs) tevékenysége által átszűrt módokon adja, ugyanakkor a közösség önkifejeződésének a legdinamikusabb eszközéül is szolgál. A szókinccs mind az adott nyelv grammatikai rendszeréhez, mind pedig a kulturális mintázatokhoz alkalmazkodik, adaptív módon illeszkedik. Természetesen számos elemzési szintje létezik a nyelvészeti kutatásokban a szókészlet, illetve a szókinccs kutatásának. A mi gondolatmenetünk számára kiindulópontnak fogadjuk el Gerstner Károlynak a szókészletre vonatkozó megfogalmazását (Gerstner 2006: 437–438). A természetes nyelvekben a szavak a világ valós vagy valósnak tartott jelenségeit (tárgyait, eseményeit, folyamatait, fogalmait stb.) önálló nyelvi jelek formájában képezik le. Az emberek nyelvi tudatában ezek a szavak szorosan kapcsolódnak a közösség nyelvhasználói által kialakított kötött hangalakokhoz úgy, hogy a szavakkal asszociált jelentéseket – a szavaknak a szükséges alaktani módosulásai után – beillesztik a jólformált mondattani szerkezetekbe. Míg

a fonológiai és a grammatikai részrendszerek zárt rendszerekként működnek, a szókészlet laza, nyitott rendszer, amelybe a nyelvi rendszer változása során áthagyományozódó elemek mellett (viszonylag rövid távon is) új jelentéseket hordozó szóalakok kerülnek befogadásra. A társadalmi megismerés során az új valóságelemekre (tárgyakra, folyamatokra, fogalmakra) történő hivatkozások a szókészlet megfelelő bővülésével, illetve változásával oldhatók meg. Ehhez elengedhetetlen a szóalakok és a jelentések közötti összefüggések rugalmas változása. Gerstner Károly véleménye szerint a szókészlet rugalmassága azzal támasztható leginkább alá, hogy „a nyelvi részrendszerek közül a szavak állnak a legszorosabb kapcsolatban az adott nyelvet beszélő közösség életével, ezek reagálnak leginkább az anyagi és szellemi kultúra, a gazdaság és a társadalom változásaira” (2006: 437). Hasonlóan vélekedik a szavak szerepéről a nyelvi szerveződésben Pléh Csaba is (2006: 731). Véleménye szerint a szavak szintjén teremthető legkönnyebben és legtermészetesebben kapcsolat a nyelv világa és a valóság között, illetve a szavak segítenek a referenciális hozzáállás felvételéhez. Mindezek megléte mellett a mentális szótár biztosítja azokat az asszociatív kapcsolatokat, amelyek révén a világról való tudásunk és a nyelvről való tudásunk, valamint az adott szövegek reprezentációja közötti kölcsönhatások létrejönnek (Pléh 2006: 731).

A szókészlet elemei között bizonyos összetartozási vonalakat fedezhetünk fel, amelyek csoportokat alakítanak ki, és amelyek lehetővé teszik, hogy a valamelyest összefüggő halmazok elemei állandó dinamikus mozgásban legyenek. Ilyen összetartozási vonalak például a közös alapszavakból képzett szócsokrok, a származási (etimológiai) rokonság vagy épp a jelentésrokonság, illetve azok határainak kiterjeszthetősége. A *szem* alapszó változatainak elemzése során az ilyen szócsoporthoz tartozó elemek összetartozási vonalaira mutatunk rá, kiemelve elsősorban a konceptualizáció műveletét és ebben a folyamatban a kulturális modellek szerepét.

A szókincs sokszínűségét egy adott nyelvi rendszeren belül leginkább a szóalkotás különböző mechanizmusai teszik lehetővé, amelyek hatékonyan alakítják a szókincsot. Laczkó Krisztina, valamint Kiefer Ferenc és Ladányi Mária kutatásai mérvadók a szóalkotásmódok megértéséhez, amelyek segítségével a szóalkotás három alapelemét különíthetjük el (Laczkó 2006: 421–423; Kiefer & Ladányi 2000). A képzett szavak és az egyéb szóalkotásmóddal keletkezett szavak (rag- és jelszilárdulás, ikerítés, szóelvonás, szóhasadás, mozaikszó-alkotás) többnyire morfológiai műveleteknek, míg a szóösszetételek szemantikai műveletek szintaktikailag grammatikalizálódott formáinak tekinthetők. A *szem* alapszó változatainak vizsgálatakor elsősorban a szóösszetételek mechanizmusában rejlő dinamikát tartjuk látványosnak, amelynek segítségével a jelentéshatárok kiterjesztésére utaló példákat tudunk felmutatni. A példáinkban találunk analógiás, alárendelő szintaktikai viszonyra épülő összetételeket, de találunk jelentéssűrítő összetételeket is. Emellett az elemzésünk azt is szemlélteti, hogy a szókincs elemei nagy fokú eltérést mutatnak a jelentés kontextus- és szituációfüggő spektruma tekintetében.

Érdeklődésünk szűkítése elkerülhetetlen: a beszélők nyelvi kompetenciájában a szókészletre vonatkozatható tudás a mentális szótárban teljesül ki. A mentális lexikon kutatását (Aitchison 1994) és Pléh Csaba összefoglaló megfogalmazását (Pléh 2006: 731–732), valamint Ladányi Máriának a lexikális, aktuális és potenciális jelentésre vonatkozó kutatását (Ladányi 2007: 75–78) tekintjük elemzésünk szempontjából irányadónak.

A mentális szótár fogalmának használata azon alapul, hogy belátjuk, a szótár nemcsak papíron létezik, hanem a fejünkben is. A fejünkben tárolódnak a szavak, amelyek rendezett kapcsolatokat alkotnak. Csak ennek a rendezettségnek köszönhetjük, hogy a nyelvhasználat során (gondolataink nyelvi megfogalmazásakor) a szókeresés, a szóelőhívás és a szófelismerés gördülékenyen, szinte automatikusan történik. A mentális lexikonban fontos szerepe van a

lexikai hozzáférésnek, amelyet erősít a szógyakoriság, az érdeklődés, valamint a kontextus mint szintaktikai és asszociatívlancolat-elem (Pléh 2006: 732).

Mindezen elméleti megállapítások alapján tanulmányunkban kísérletet teszünk a *szem* alapszóból képzett kifejezések és szóösszetételek jelentésárnyalatainak rendszerszerű megértésére a jelentéskiterjesztés számos lehetséges műveletének figyelembevételével. Fontos azonban előrebocsátanunk, hogy nem a szótári alakok jelentéseinek értelmezése a célunk, azokat szinte kimerítő módon tárgyalják és fejtik ki az értelmező vagy szinonimaszótáraink. Reményünk, hogy korábbi eredményeinkre támaszkodva (lásd Komlósi 2005; Komlósi & Knipf 2005; Komlósi & Schnell 2008; Baranyiné Kóczy 2020a, 2020c) újabb szempontok bevezetésével egy összetettebb, átfogóbb képet tudunk adni a jelentéskiterjesztés kulturális motiváltságáról. Ennek alátámasztására tanulmányunkban a *szem* lexémához kapcsolódó szókészlet vizsgálata kapcsán részletesen tekintjük át a LÁTÁS és a KULTURÁLIS ÉRTÉK fogalmi tartományai közötti összefüggésrendszert. Amellett érvelünk, hogy a magyar nyelvben a SZEM és a KULTURÁLIS ÉRTÉKEK viszonyának kiterjedt jelentéshálózata van, amelyet elsősorban az ERKÖLCS és a TISZTELET kulturális modelljei motiválnak.

Szemléletváltó eredménynek tekintjük Ray Jackendoffnak a természetes nyelv szótárának (szókészletének) határmeghatározására vonatkozó észrevételeit, miszerint a szókészletben előforduló kollokációk, idiomatikus és egyéb módon kötött kifejezések kiemelkedően nagy száma nem teszi lehetővé, hogy a szótár ezen elemeit „marginális jelenségekként” kezelje a nyelvtudomány. A konstrukciós nyelvtanok megjelenésével szinte egy időben Jackendoff a szókészlet vizsgálatára egy új kutatási szemléletet, illetve új rendszerezési programot javasol: “A strict separation of lexicon and phrasal grammar, like a strict separation of word lexicon and idiom lists, may prove to be yet another methodological prejudice. I find this an intriguing question for future research” (Jackendoff 1997: 176).

Kutatásunk célja, hogy ellenőrizhessük valós (élő) nyelvi adatok vizsgálata segítségével azt az állítást, hogy a nyelvi rendszerben használatos kifejezéseknek közvetlen szerepe van a megismerés folyamataiban, és a jelentések a kultúrában kialakult, működő fogalmi rendszerekből építkeznek. Más megfogalmazásban ez azt jelenti, hogy a kulturális konceptualizációk (a megismerés közösségben érvényesülő fogalmi mintázatai) biztosítják a szókészlet elemeinek jelentéslehorgonyozását. A nyelvi képesség architektúrájának leírásakor Jackendoff egy külön szintet jelöl ki az észleléshez kötődő mentális komponensek (látás, hallás, szaglás, tapintás, ízlelés stb.) és azok nyelvileg releváns reprezentációi közötti kapcsolatok leképezéséhez. Szerinte az agy hosszú távú memóriája nagyszámú előre feldolgozott, előre összeállított leképezést tárol, amelyek értelmezési gyors megoldásként funkcionálnak: “The brain stores – in its long-term memory – large numbers of pre-digested and pre-assembled mappings to be used as shortcuts” (Jackendoff 1997: 108).

Előre kell bocsátanunk, hogy a javasolt elemzésünk nem törekszik, és nem is törekedhet, az elemzés tárgyát képező *szem* alapszónak és változatainak kimerítő felsorolására. Ebből következik, hogy az „adataink” nem korpusznyelvészeti módszerrel kerültek kiválasztásra. Természetesen örülünk annak, amikor a saját, anyanyelvi kompetenciánk sugallta „nyelvi érzék” megnyilvánul az adatok kiválasztása, illetve azok értelmezése és rendszerezése során. A nyelvi adatainkat alapvetően három alaplumból merítettük:

1. Bárczi, G. & Országh, L. (főszerk.) (1959–1962): *A magyar nyelv értelmező szótára*. I–VII. kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó.

2. Bárdosi, V. (szerk.) (2003): *Magyar szólástár: Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomkörü szótára*. Budapest: Tinta Kiadó.
3. Kiss, G. (főszerk.) (1998): *Magyar szókincstár: Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*. Budapest: Tinta Kiadó.

Meg vagyunk győződve arról, hogy a fentebb kifejtett célkitűzésünk megvalósításához a fenti források felhasználásával rendelkezésünkre álló „adathalmaz” megfelelőnek és elegendőnek bizonyul.

2 A testrésznevektől a szókészletig: a testesült megismerés és a kulturális modellek összefüggése

A szem lexémán alapuló szókészlet vizsgálatában a testesült (*embodied*) megismerés és a konceptualizáció szerepét tekintjük meghatározó folyamatnak. Az emberi test szerepe a konceptualizációban kulturális-kognitív nyelvészeti szempontból kiemelten fontos terület, mivel betekintést nyújt a különféle kulturális rendszerek megértésébe, valamint a testen keresztül alapvető kulturális korlátok, szimbolikus funkciók és társadalmi szerepek öröklődnek (Gibbs 2005: 36). A test jelentéshálózatának, jelentéskiterjesztéseinek és a kultúra viszonyának megismerésével a történetileg változó kultúra különböző rétegeihez kapcsolódó kulturális modellek tárhatók fel, valamint az is megállapítható, hogy egy beszélőközösség nyelvhasználatában ezek a modellek milyen arányban jutnak szerephez. Az angol nyelvben így például végigkövethető az a folyamat, ahogyan a SZÍV (*heart*) jelentéskiterjesztése változott a személyiség különböző dimenziói-ra – az érzelmekre, az elmére vagy a lélekre – vonatkozólag. Geeraerts & Gevaert (2008) megmutatja, hogy az óangol nyelvhasználatban még a *heart* 'szív' az elmére és a lélekre, a *mood* 'kedély' pedig a megismerésre, az érzelmekre és az akaratra utalt, és bizonyos kulturális ideológiáknak, elsősorban a humanizmusnak köszönhetően következett be az a változás, amely a kardiocentrikus modellt eredményezte a középkorban (Geeraerts & Gevaert 2008: 342). Ezt követte az a XVII. századra tehető újabb fordulat, amely a descartes-i filozófia dualisztikus tézise nyomán a ma is meghatározó érzelem–értelem dichotomikus modelljét eredményezte az angol nyelvben (Niemeier 2008). Ad Foolen ehhez hozzáteszi, hogy a descartes-i karteziánus filozófia nyomására a racionális fakultástól elválasztandóvá vált a katolikus kultúrkörben a 'szív' mint a vallásos hit székhelye, így mint Isten szimbolikus 'fizikai' lakhelye (Foolen 2008: 388). A mai angol nyelvhasználatban ezáltal a szekuláris és a keresztény (elsősorban katolikus) SZÍV-metaforák eltérnek: a keresztény dalszövegekben főként pozitív érzelmek kapcsolódnak hozzájuk (szemben a szekuláris nyelvvel, például *to lose heart*), valamint gyakori A SZÍV A VÁGYÓDÓ SZEMÉLY HELYETT metonímia, ahol a szív olyan entitás, amely éhezi, szomjazza Istent, vagy énekl, dicséri őt. Az ÉRZELEM székhelye mellett a szív az ERKÖLCSÖSSÉG és a SZENTSÉG centruma is (Pattillo, megjelenés alatt).

Tanulmányunk a magyar nyelvben vizsgálja meg a SZEM jelentéskiterjesztését a KULTURÁLIS ÉRTÉK tartományára vonatkoztatva a szem lexémát tartalmazó kifejezések elemzésével. A SZEM fogalmát elsősorban a LÁTÁS fogalmával összefüggésben tárgyalja a vonatkozó nemzetközi szakirodalom (Alm-Arvius 1993; Baranyiné Kóczy 2020b; Baş 2015; Brown & Witkowski 1983; Danesi 1990; Evans & Wilkins 2000; Kraska-Szlenk 2014; Maalej 2011; Occhi 2011; Sharifian 2011b, 2012; Shehu 2020; Siahaan 2011; Sweetser 1990; Viberg 2008; Yu 2004,

2008), amely a jelentéshálózatok kapcsán a különbözőségek magyarázatában a kulturális jellemzők (hagyományok, értékek) meghatározó szerepét igazolja. A SZEM fogalmának számos *absztrakt tartomány* leképezésében – így a KOGNÍCIÓ, az ÉRZELMEK, az INTERPERSZONÁLIS KAPCSOLATOK vagy a SZEMÉLYISÉGJELLEMZŐK konceptualizációjában – van fontos szerepe. Ugyanakkor számos nyelv vizsgálata alapján A MEGÉRTÉS LÁTÁS metafora tűnik a legelterjedtebb konceptualizációnak (Lakoff & Johnson 1980, 1999; Sweetser 1990). Ibarretxe-Antuñano (2002: 114) a LÁTÁS percepciójának jellemző metaforikus kiterjesztéseit a következőként foglalja össze:

A MEGÉRTÉS LÁTÁS
 A SEJTÉS LÁTÁS
 A KÉPZELET LÁTÁS
 A MEGFONTOLÁS LÁTÁS
 A MEGVIZSGÁLÁS LÁTÁS
 A FELISMERÉS LÁTÁS
 A MEGBIZONYOSODÁS LÁTÁS
 A GONDOSKODÁS LÁTÁS
 A TANÚSÁGTÉTEL LÁTÁS
 A SZENVEDÉS LÁTÁS
 AZ ENGEDELMESKEDÉS LÁTÁS
 A TARTÓZKODÁS VALAMITŐL LÁTÁS
 A RÉSZVÉTEL A LÁTÁS SZÜKSÉGSZERŰSÉGE

Figyelemre méltó módon az ÉRTÉKELÉS nem szerepel a felsorolt metaforák között. Jelen tanulmány azonban mellett érvel, hogy a magyar nyelvben a LÁTÁS és a KULTURÁLIS ÉRTÉK közötti összefüggésnek kiterjedt jelentéshálózata van, amely a SZEM és az ÉRTÉKEK viszonyában többféle összefüggésben is megvalósul. Mindez egyfelől azért érdekes a konceptualizáció és a kultúra viszonyának vizsgálata szempontjából, mert a KULTURÁLIS ÉRTÉKEK, mint például a TISZTELET, a VENDÉGSZERETET és az ERKÖLCS, jóval kultúraspecifikusabb konceptualizációk, mint az intellektuális folyamatok.

3 A metafora szerepe a KULTURÁLIS ÉRTÉK megjelenítésében

A KULTURÁLIS ÉRTÉK fogalmának pontos meghatározásához először a kultúra fogalmát érdemes meghatározni. A kultúra a megismerés és a közösség viszonyában, a *közös megértés* és *jelentésképzés* műveletén keresztül létrejövő jelenség: „Akkor beszélhetünk kultúráról, ha valamely adott társadalmi, történelmi és fizikai környezetben élő embercsoport többé-kevésbé egységes módon értelmezi azt, amit átél” (Kövecses 2012: 17; vö. D’Andrade 1995; Shore 1996; Strauss & Quinn 1997). A jelentésképzés és az értelmezés közös módját az adott kulturális környezetben érvényesülő vélekedések, ideológiák vagy értékek biztosítják, amelyek nagyjából koherens világképet alkotnak az adott közösség tagjai számára (Sharifian 2011a). A kultúra ezáltal a kulturális megismerés fogalmával nagymértékben azonosítható, amely utóbbi egy adott kulturális közösség tagjai között heterogén módon megoszló, önszerveződő, emergens rendszer, amelynek fontos jellemzője, hogy a hordozói tudatában, legalábbis részben, rej-

tett módon van jelen (Sharifian 2011a). A nyelvészet számára egy közösséget jellemző megismerési rendszer a kulturális konceptualizációkon keresztül ismerhető meg, és ezek a konceptualizációk – úgymint a metaforák, sémák és kategóriák – kulturális modellekbe szerveződnek, és ily módon reprezentálják az adott csoport látásmódját az élet különböző jelenségeiről (Sharifian 2017: 26). A kulturális modellek feltárásában a metaforának központi szerepe van (Kövecses 1999, 2005). Látható tehát, hogy az ÉRTÉK fogalma szorosan kapcsolódik a kulturális kontextushoz: olyan kategóriák értendők ide, mint például az erkölcsileg jó, igazságos, szavahihető, a közösség számára értékes, hasznos, tiszteletre méltó, tekintélyes stb. Az itt felsorolt alapelvek „kifejezik, hogy az adott társadalomban mit tartanak kívánatosnak és fontosnak, jónak vagy rossznak” (Andorka 2000: 490–491). Az érték szerepe egy közösségben kettős: olyan általánosan elfogadott mérce, amely egyfelől az értékelés szempontjaként funkcionál, másfelől pedig cselekvésre készítet (Farkas 2007: 69). A kulturális érték fogalmának Farkas meghatározása szerint három együttes feltétele van: egyrészt olyan érték, amely a közösség valamennyi tagja tudatának az alkotórészét képezi, másrészt ezt a tagok egymásról feltételezik is, harmadrészt az értékek közlésére egységesen értelmezett szimbólumrendszer (például nyelvi kifejezőmód) alakult ki (2007: 75). A kulturális értékek meghatározottságában az erkölcsnek mint a közösség tagjai közötti viselkedés mércéjének központi szerepe van: „A társadalmi normákat és alapelveket a társadalom erkölcsi értékei és mércéi alapján állapítják meg” (Yu 2016: 110). Míg például az erkölcsösség lehet az egyént jellemző kulturális érték, addig a tisztelet vagy a vendégszeretet ennek az értéknek a kifejezése, közlése – ezt fejezi ki AZ ERKÖLCS MORÁLIS TEKINTÉLY metafora. A kulturális érték tehát egyfelől az erkölcsi törvényekkel, másfelől pedig az adott társadalomban elfogadott interperszonális normákkal áll összefüggésben.

Az erkölcsi értékelés az ember egyik legfontosabb jellemzője Johnson szerint, aki az embert alapvetően „képzelettel rendelkező morális lényként” határozza meg (1993: 1), ahol a „képzelet” (*imagination*) fogalmán olyan strukturált fogalmakat ért, mint a képek, képi sémák, metaforák és narratívák. A morális érvelés/értékelés lényegében két fogalmi szinten történik: egyrészt az egyén alapvetően rendelkezik olyan erkölcsi fogalmakkal, mint az AKARAT, a SZABADSÁG, a SZABÁLY, a JOG vagy a JÓLÉT, másrészt egy adott helyzet konceptualizációjában olyan szisztematikus fogalmi metaforákat alkalmaz, amelyek a kulturális közösséget meghatározó jelentésképzést strukturálják (Johnson 1993: 2). A fogalmi metaforáknak tehát az erkölcsi vonatkozású jelenségek megértésében és értékelésében fontos szerepük van. Emellett az is látható, hogy az erkölcs eltérő kulturális modellekkel rendelkezik a különböző nyelvekben és közösségekben, mivel – noha számos erkölcsi kérdésben egyezések találhatók – a lényeges ügyek (például halál, szexualitás, házasság) erkölcsi megítélése eltér akár vallási, akár egyéb kulturális okokból kifolyólag.

Az erkölcsi modell egy kulturális közösség kogníciójában központi helyet foglal el (vö. Szelid 2007). A közép-nepáli newar kultúrában például az erkölcs a személyiség minden területére (érzelem, kogníció, pszichológia) kihat (Parish 1991). A newar nép úgy hiszi, hogy mind az elmét, mind pedig a szívet egy-egy erkölcsi istenség foglalja el, akik feltehetőleg a lelkiismeretet személyesítik meg (Parish 1991: 316), tehát itt AZ ERKÖLCS EGY ELMÉBEN/SZÍVBEN LAKÓ ISTEN metafora van jelen. Az erkölcsi modell másik fontos eleme egy olyan erkölcs-fogalom (*layjā*), amely egy összetett érzelmi-erkölcsi állapotot jelent, melyet a „szégyenkezés”, „tartózkodás”, „szégyenlősség” együtteseként határozhatunk meg (Parish 1991: 324) – feltehetőleg a magyar *szemérem* szó áll hozzá a legközelebb. Ebben az erkölcsi modellben látható, hogy az erkölcs fogalmának jelentése, konceptualizációja, érzékelése, megítélése kultúránként eltér.

Az erkölcs metaforikus konceptualizációjában a testesült tapasztalatoknak (Gibbs 2005) alapvető szerepe van, és olyan ellentétes kategóriákon alapulnak, mint például a MAGAS–ALACSONY, ERŐS–GYENGE, VILÁGOS–SÖTÉT, TISZTA–PISZKOS, EGÉSZSÉGES–BETEG (Yu 2016: 108). Az ERKÖLCSÖSSÉG/ERKÖLCSTELENSÉG gyakori metaforái AZ ERKÖLCSÖSSÉG ERŐ és AZ ERKÖLCSÖSSÉG GONDOSKODÁS, valamint az ERKÖLCS és a vertikális dimenzió kapcsolata: A JÓ/ETIKUS/ERKÖLCSÖS FENT, A ROSSZ/ETIKÁTLAN/ERKÖLCSTELEN LENT (Kövecses 2002: 69). A különböző metaforák előnyben részesítése egy-egy közösség kognícióját jellemzi. Például a magyar és német nyelvben az ERKÖLCS kulturális modelljének összehasonlító vizsgálata kapcsán Lechner megmutatja, hogy a németben AZ ERKÖLCS GONDOSKODÁS, míg a magyar nyelvben AZ ERKÖLCS MORÁLIS TEKINTÉLY metafora a jellemző, amely a két közösség eltérő történelmi-kulturális hátterével magyarázható. Németországban ugyanis a kulturális tudatot a migráció évtizedek óta meghatározza, így AZ ERKÖLCS GONDOSKODÁS metafora vált dominánssá, ezzel szemben a magyar hagyományban a konzervatív keresztény értékrend megőrzésével magyarázható AZ ERKÖLCS MORÁLIS TEKINTÉLY metafora elterjedtsége (Lechner 2020: 368).

A jelen tanulmány azonban nem az ERKÖLCS metaforáit tárja fel, hanem a SZEM és az ERKÖLCS viszonyát vizsgálja, amely, mint látjuk majd, több módon kapcsolódik az erkölcs fogalmához: elsősorban az erkölcsi megítélés, másodsorban az erkölcsi érték és az erkölcsi ítélet kapcsán. Az erkölcsi érzékelés szorosan kapcsolódik a látáshoz, mint azt Yu (2015, 2016) is bizonyítja az angol és kínai nyelv vizsgálata kapcsán: az erkölcs érzékelését meghatározó kategóriák egyfelől a SZÍN, VILÁGOS–SÖTÉT, TISZTA–HOMÁLYOS, TISZTA–PISZKOS, valamint AZ ERKÖLCS TÉRBELISÉG metafora számos szerkezeti metaforája, mint a MAGAS–ALACSONY, FÜGGŐLEGES–FERDE, EGY SZINTEN LÉVŐ – NEM EGY SZINTEN LÉVŐ, EGYENES–GÖRBE, NAGY–KICSI. Yu azt hangsúlyozza, hogy a szemnek és a különböző látásmódoknak meghatározó szerepe van abban, ahogyan viszonyulunk egy adott személyhez vagy tárgyhoz (2003: 276).

A szem kulturális modelljeinek rekonstrukciójából kiinduló vizsgálatok kapcsán Maalej (2011) a tunéziai arab nyelvben a TISZTELET és a VENDÉGSZERETET metaforáit elemzi, így például a *huwa fi l-3ayn l-kbiira* 'tisztelik, gondoskodnak róla' ('ő a nagyobb szemben van') kifejezésben A SZEM A TISZTELET TARTÁLYA (Maalej 2011: 233). Ezáltal ha valaki kiesik egy másik személy szeméből, az a tisztelet megszűnését jelzi – itt a vertikális metafora is megjelenik. Azonban, mint Maalej (2011) felhívja a figyelmet, a vertikálitáshoz kapcsolódó értékminőség nem magyarázható minden esetben a számos nyelvben kimutatható, ezért feltehetőleg egyetemesnek mondható A JÓ/ETIKUS/ERKÖLCSÖS FENT, A ROSSZ/ETIKÁTLAN/ERKÖLCSTELEN LENT kontrasztív metaforával. Például az a kifejezés, hogy *3ala r-raaS wi l-3ayn* 'megtisztel a látogatásával' ('a szem és a fej fölött') arra a kulturális hagyományra utal, amikor a nomád életet élő arabok az utazásaik során a számukra értékes vagyonukat a fejük tetején (így a szemük fölött) hordozták. Így a fejtető az értékek metaforikus helyévé vált, és a vendégszeretet metaforikus kifejezéseiben szerepel (Maalej 2011: 233). A hausa nyelvben Shehu (2020) szintén kimutatja a vertikális séma jelenlétét, azonban kiemeli, hogy itt a szem puhasága, illetve keménysége jelzi a tiszteletet, illetve a tiszteletlenséget, például *ya na da tsaurin ido* 'tisztelen, engedetlen, arrogáns' ('kemény szeme van'). A japán nyelvben szintén kimutatható a szem és a társadalmi érték kapcsolata közötti szoros összefüggés, mégpedig a vertikális sémához kapcsolódva (Occhi 2011). A szem olyan referenciapont, amelyhez viszonyítva a másik személy vertikális elhelyezkedése két személy tiszteleti viszonyát képezi le, például *meue* 'rangban fölötté áll' ('szem-fölött'), *meshita* 'rangban alatta áll' ('szem-alatt') (Occhi 2011: 177). A japán kultúrában a tisztelet kifejezésének fő eszközeül szolgáló meghajlás mértékét is a szem pozíciójához viszonyítják.

Mindezen példák a SZEM és a KULTURÁLIS ÉRTÉK közötti többértékű viszonyt jelzik, amely eredendően a szem perceptuális funkcióján alapul. A percepció folyamatában két konceptualizációs mód rajzolódik ki. A példák egy részében a szem fizikai állapota jelzi a másik személyhez vagy észlelt jelenséghez való attitűdöt (puha/kemény, hideg, új, más, nagy), így A SZEM FIZIKAI ÁLLAPOTA MINT AZ ÉRTÉKMINŐSÍTÉS metafora azonosítható. A másik jellemző metafora A SZEM ELHELYEZKEDÉSE MINT ÉRTÉKMINŐSÉG, azaz az adott entitásnak az értékelő személyéhez viszonyított pozíciója jeleníti meg az értékelés eredményét, például *kint/bent* (a szem tartályában), *közel/távol*, *fent/lent*. Emellett véleményünk szerint van a konceptualizációnak egy másik fontos alapja is, amely a magyar nyelvi adatokban is megjelenik, mégpedig A SZEM MINT ÉRTÉK metafora, amely nem a szem percepciók képességét helyezi előtérbe, hanem magának a testrésznek az értékességét az ember számára, amely azonban természetesen a szemnek a percepcióban betöltött központi szerepéből ered. Ebből ered a számos nyelvben megtalálható A SZEM MINT ÉRTÉKES/KEDVELT SZEMÉLY metafora (Kraska-Szlenk 2014: 26), amelyet a magyar nyelvben többek között az *ő a család szeme fénye* kifejezés példáz. A konceptualizáció eszközeit tekintve a kulturális értékeket metaforákon (Johnson 1993; Kövecses 2002) képi sémákon (tartályséma, vertikálitás) (Johnson 1987) és kulturális modelleken keresztül közelíthetjük meg (Maalej 2011; Occhi 2011; Sharifian 2011b; Shehu 2020; Yu 2015, 2016).

4 A SZEM jelentéskiterjesztései a KULTURÁLIS ÉRTÉKEK tartományára

A SZEM jelentéskiterjesztései a magyar nyelvben a következő tartományokra történnek (Baranyiné Kóczy 2018): PERCEPCIÓ/ÉBERSÉG, FIGYELEM, KOGNÍCIÓ/INTELLEKTUS, KULTURÁLIS ÉRTÉKEK (ERKÖLCS, LELKIISMERET, TISZTELET), ÉRZELEM, VISELKEDÉS, HATALOM. A hivatkozott tanulmányban a részletesen, korpuszvizsgálattal elemzett *szeme közé* kifejezés jelentése kapcsán a szerző arra a következtetésre jut, hogy a kifejezés többnyire negatív kontextusban szerepel, és a célszemély szeme közé irányuló cselekvés – legyen az akár ütés, nevetés vagy nézés – rendszerint a célszemély tiszteletét sérti meg. A magyar nyelvben a vizuális percepció és a kulturális értékek a látást kifejező igék esetében is megfigyelhetők (1. táblázat). Míg a *néz* igét a MÉLTÓSÁG/BECSÜLET és az ERKÖLCS, addig a *lát* igét az ERKÖLCS és a VENDÉGSZERETET, a *tekint* igét pedig kizárólag a MÉLTÓSÁG/BECSÜLET kifejezésére alkalmazzuk.

	<i>néz</i>	<i>lát</i>	<i>tekint</i>
MÉLTÓSÁG/ BECSÜLET	A KULTURÁLIS ÉRTÉK MINT MÉRET/MENNYISÉG <i>kevésre/többre néz</i> A MEGBECSÜLÉS HIÁNYA MINT AZ ÉSZLELÉS (LÁTÁS) HIÁNYA <i>keresztül néz rajta</i> A MEGBECSÜLTSG FENT <i>lenézi</i>		A KÜLSŐ MEGJELÉNÉS MINT LÁTÁS; A KULTURÁLIS ÉRTÉK MINT KÜLSŐ MEGJELÉNÉS <i>tekintély, tekintetes</i>
ERKÖLCS	AZ ERKÖLCSSTELENSÉG ÉSZLELÉSE MINT A NÉZÉS MÓDJA <i>ferde/görbe szemmel néz rá</i>	AZ ERKÖLCSI ÉRTÉKELÉS MINT LÁTÁS <i>átlát a szitán</i>	

Baranyiné Kóczy Judit & Komlósi László Imre:
 A testrészek jelentéskiterjesztésének kulturális motiváltsága:
 a KULTURÁLIS ÉRTÉK modelljeinek szerepe a SZEM konceptualizációjában
 Argumentum 17 (2021), 649-668
 Debreceni Egyetemi Kiadó
 DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2021/33

	• AZ ERKÖLCSI REFLEXIÓ MINT BEFELÉ NÉZÉS <i>magába néz</i> • AZ ERKÖLCSSTELENSÉG ÉRTÉKELÉSE (illetve: ENNEK A HIÁNYA) A LÁTÁS (HIÁNYA) <i>elnéz</i> <i>elnézést kérek!</i> <i>félrenéz</i>	• AZ ERKÖLCSI REFLEXIÓ MINT BEFELÉ NÉZÉS <i>belát valamit</i>	
VENDÉGSZERETET		• A VENDÉGSZERETET MINT A LÁTÁS MÓDJA <i>szívesen látja</i>	

1. táblázat. A néz, lát és tekint ige jelentéskiterjesztése a KULTURÁLIS ÉRTÉK tartományára
 (Baranyiné Kóczy 2020b)

Ezzel szemben, mint a következő elemzés mutatja, a *szem* szó figuratív jelentésű alkalmazása a *néz* igével mutat hasonlóságot, ugyanis mindkét esetben a TISZTELET és az ERKÖLCS tartományra találunk példát.

4.1 A SZEM MINT A KULTURÁLIS ÉRTÉKELÉS ESZKÖZE

A SZEM az ÉRTÉKELÉS MINT LÁTÁS metafora alapján az értékelés szerve, mégpedig a kulturális értéke, úgymint az erkölcsösségé vagy más olyan tulajdonságé, amely valamely személyt értékessé tesz. A *szemében* szó több olyan kifejezésben megjelenik, amelyben véleményről, ítéletről van szó, például *az ő szemében már rég leírta magát*. A *szemében* metonimikusan az adott személy látóterére vonatkozik, így az abban elfoglalt pozíció vagy méret (AZ ÉRTÉK MÉRET alapján) az észlelt entitás értékességét jelzi:

- 1) *az ő szemében*
- 2) *megnő / nagyot nő a szemében*
- 3) *esik a szemében*

A 2) példa akár vertikálisan is értelmezhető, ahogy a 3) példában a lefelé irányuló mozgás is a megbecsültség elvesztését jelzi.

A vertikális séma az erkölccsel, megbecsültséggel összefüggésben a magyarban is jelen van, például:

- 4) *szemet huny valami felett*

Az észlelő személy erkölcsi fölényét fejezi ki a magasabb elhelyezkedés, emellett a szem lehunyása egyben annak a felelősségnek az elhárítása, amellyel a hibát észlelni és értékelni köteles. A kifejezés tulajdonképpen azt a jelentést hordozza, hogy az észlelő személy úgy nem vesz tudomást valamely erkölcsi hibáról, hogy mindeközben a saját erkölcsi fölényét is jelzi.

Több olyan kifejezés van, ahol a szem minősége (jó, rossz), pozíciója (ferde) jelzi a pozitív vagy negatív értékelést:

- 5) *nem jó szemmel néz*
- 6) *ferde szemmel néz rá*
- 7) *kerüli a tekintetét, nem mer a szemébe nézni*

Bár az 5–6) példa mind helytelenítést fejez ki (a ferde szem a gyanakvó ember oldalra billentett fejére utalva), a *rossz szem* kapcsán a SZEMMEL VERÉS kulturális modelljére is gondolni lehet, hiszen számos dialektusban a *rossz szem* az ártó szemet jelentette. A 7) példa azt jelzi, hogy a tekintet, illetve a szemkontaktus kerülése valójában a másik személytől érkező értékelés kikerülésére irányul. Az egyenes tekintet, a másik szemébe nézés az őszinte, büntudattól mentes embert jellemzi.

Az erkölcsi hibát a magyar nyelv fizikai fájdalmat okozó, szúrós tárgyként konceptualizálja: AZ ERKÖLCSTELENSÉG SZÚRÓS TÁRGY, AZ ERKÖLCSTELENSÉG ÉSZLELÉSE FIZIKAI BÁNTALOM A SZEMNEK:

- 8) *bántja a szemét*
- 9) *szemet szúr*
- 10) *szálka a szemében*

A szem értékelő funkciója befelé, azaz az értékelő személy által önmagára is irányulhat. A *lát* ige kapcsán említettük a *belát* szót, amely metaforikusan azt jelzi, hogy a szem a személy saját hibáit is képes érzékelni. A *szemmel* kapcsolatos kifejezések a szem szégyentől égő állapotát (A SZÉGYEN LÁNGOLÁS) és a szemháj mozgását emelik ki:

- 11) *majd kisül a szeme*
- 12) *Süljön ki a szeme!*
- 13) *lesüti a szemét*
- 14) *szemrebbenés nélkül*

A 13) példában a lesütött szem szintén a szégyent jelöli metonimikusan, hiszen a szemháj a zavaró hatások érzékeny indikátora, akárcsak a 14) példában, a *szemrebbenés nélkül* kifejezésben, amely „az erkölcsi reflexió hiánya” értelemben használatos.

A SZEM MINT AZ ERKÖLCSI ÉRZÉKELÉS ESZKÖZE konceptualizációt tartalmaznak az alábbi mondások is, azonban mindkét esetben egy másik fontos konceptualizáció is azonosítható, mégpedig a szemnek azon funkciója, hogy egy személy erkölcsi értékét reprezentálja A SZEM MINT KULTURÁLIS ÉRTÉK metafora szerint. A 15) és a 16) példában a magát nem látó szem azt jelzi, hogy a szem önmagában olyan tartály, amely a társadalmilag pozitív értékeket hordozza:

- 15) *A szem mindent lát, csak magát nem.*
- 16) *Más szemében meglátja a szálkát, a magáéban a gerendát sem.*

Bizonyos kifejezések egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a szem a kulturális értékek érzékelő szerve: a szem hiánya vagy megléte a megfelelő erkölcsi érzéket jelzi:

- 17) *Van szeme ezt tenni?*
- 18) *szemtelen, nincs szeme*

4.2 A SZEM MINT A KULTURÁLIS ÉRTÉK JELZŐJE

A szem tehát nemcsak az értékelés eszköze, hanem egyben egy adott személy kulturális értékének (az erkölcsi érték pedig a becsületnek, tiszteletreméltóságnak) a tartálya. Abban a mondasban, hogy *Más szemében meglátja a szálkát, a magáéban a gerendát sem a szálka és a gerenda az erkölcsi vagy más személyiségbeli hibát jelzi, így az azt tartalmazó szem A KULTURÁLIS ÉRTÉK TARTÁLYA*. Ugyanerre a konceptualizációra utal a következő mondás is:

1) *Szemekben lakik a szemérem.*

A szemérmesség, vagyis az erény, amely szintén társadalmilag meghatározott érték, a mondás szerint a tekintetből látható, szó szerinti értelmezésben pedig a szemben található. További példák, amelyek magát a szemet azonosítják az érték megtestesítőjeként:

- 2) *szégyenszemre*
- 3) *Szégyenszemre elbocsátották az állásából.*
- 4) *a szeme se áll jól*
- 5) *szemforgató*
- 6) *szemforgatás*

A *szégyenszemre* kifejezés azon a konceptualizáción alapul, miszerint valamely cselekedet következtében az egyén szemének külső felületén (mintegy bélyegként) mindenki számára látható jellé válik a megbecsültség elvesztése. A 21) példa nyomán tehát az állás elvesztése, amely a megbecsültség elvesztését eredményezi, azt implikálja, hogy az adott személy morális hibát vétett, mégpedig nem végezte a munkáját megfelelően. Így az ERKÖLCS, a BECSÜLET és a SZÉGYEN fogalmi összekapcsolódnak a kifejezésben, ahol a SZEM a KULTURÁLIS ÉRTÉKNEK nemcsak székhelye, hanem INDIKÁTORA is a külső szemlélő számára. A szem az 5–7) példához hasonlóan a rendhagyó elhelyezkedésével és a furcsa (görbe, ferde) nézőmóddal is kifejezhet értékítéletet – mint az 5–7) példában – vagy a szem tulajdonosát jellemző értéket. Itt *a szeme se áll jól* kifejezés a szem elhelyezkedésében és a látás irányában észlelt furcsaság alapján következtet a személyiség erkölcsi hibájára (AZ ERKÖLCSI HIBA TESTI HIBA). Végül a 23–24) példa hasonló jelentést hordoz. A *szemforgató* olyan személyt jelez, „akinek jellemében van a szemforgatás; szenteskedő, farizeus, képmutató” (ÉrtSz.), más néven erkölcsösnek mutatja magát, de valójában nem az. A *szemforgatás* tehát „megbotránkozást kifejező képmutató megnyilvánulás” (ÉrtSz.), azaz értékítéletet fejez ki, ilyen értelemben A SZEM MINT A KULTURÁLIS ÉRTÉKELÉS ESZKÖZE konceptualizációt is hordozza. Azonban a szemforgatás célja egyben a cselekvő saját erkölcsi értékének a bizonygatása is, például:

7) *Nagy szemforgatások közt allegálta [= bizonyígtatta, vö. ÉrtSz. 1962: 166], hogy ő mindent elkövetett barátja megszabadítására.* (Jókai Mór) (ibid.)

A 25) példában a szemforgatás nem az erkölcsi ítélet kifejezésére szolgál, hanem a szóban forgó személy saját őszinteségének, igazmondásának alátámasztására.

Ez a konceptualizáció szorosan összefügg azzal a vélekedéssel, hogy a szem általános értelemben érték, illetve a bevezetőben említett A SZEM MINT ÉRTÉKES/KEDVELT SZEMÉLY metonimikus eredetű metaforával is. A SZEM MINT ÉRTÉK metafora a szemnek a percepcióban betöltött domináns szerepével van összefüggésben. A SZEM MINT ÉRTÉKES/KEDVELT SZEMÉLY metafora több kifejezésben megjelenik:

- 8) *a (család) szeme fénye*
 9) *nagy szeme van* (tájnyelvi kifejezés: 'nagy értéke, becsülete van')
 10) *a két (szép) szeméért, a két (szép) szeme kedvéért*

A *szeme fénye* és a tájnyelvi *nagy szem* kifejezés bármilyen értékes tárgyra és személyre is utalhat. Szintén A SZEM MINT ÉRTÉKES SZEMÉLY metaforát hívja elő az, ha valaki egy másik személy *két szeme kedvéért* tesz meg valamit. A kifejezés ma az *ingyen* szinonimájaként alkalmazott, szó szerinti jelentésében azonban a másik személy kedvéért tett cselekményről van szó, ahol A SZEM AZ EMBER HELYETT metonímia érvényesül.

A SZEM MINT AZ ÉRTÉK SZÉKHELYE konceptualizáció egyik specifikációja A SZEM MINT MÉLTÓSÁG metafora. Több olyan példa található a magyar nyelvben, amelyben a szem körül található közvetlen terület az adott személy személyes zónája, a becsületét kifejező védelmi területe. Ha egy másik személy erre a területre behatol cselekvés vagy akár nevetés, nézés útján (vö. Baranyiné Kóczy 2020c a látás kifelé irányuló hatás profiljára vonatkozóan), akkor az tiszteletlenségnek, becsületsértésnek minősül:

- 11) *szemébe nevet*
 12) *szemére hány/vet*
 13) *szeme közé vág*
 14) *szembeköp, szemem köp*

A fenti példák közül érdemes kiemelni a *szemére hány/vet* kifejezést, amelynek jelentése: 'egy személy egy másikat hibáztat, vádol, neki valamilyen erkölcstelen tettet felró, hibaként megemlíti'. A konceptualizáció szerint a szem erkölcsi értékelőként is értelmezhető, azaz az ERKÖLCSI TETT, amelyet AZ ERKÖLCSI TETT FIZIKAI TÁRGY ontológiai metafora jelenít meg, a szemre „hányva” a szem közvetlen közelébe kerül, így a tulajdonosa kényszerítve van arra, hogy szembesüljön a saját tetteivel. Egy másik értelmezés szerint a szemre mint A BECSÜLET SZÉKHELYÉRE irányított fizikai dobás célja annak megsértése.

4.3 A SZEM MINT IGAZSÁGTEVŐ

Korábban szóba került már, hogy a magyar nyelvben a „rossz szemre” utaló kifejezések (például *rossz szemmel néz*) utalhatnak a SZEMMEL VERÉS kulturális sémára, amely a hagyományos magyar népi kulturális közösségek hiedelmének meghatározó eleme volt. A szemmel verés, amely egyes kultúrákban „ártó szemként” (angolul: *evil eye*) ismert, széles körben elterjedt több mediterrán és ázsiai kultúrában, a Közel-Keleten és a Közép-Keleten, Észak-Afrikában és Indiában is (Breu & Marchese 2005), azonban leginkább az indoeurópai és szemita nyelvű lakosság körében volt jellemző (Roberts 1976). A kulturális séma kialakulásának komoly pszichológiai oka van, amely nem más, mint az emberi irigység. A kulturális közösségek fejlődése folyamán kialakult és egyre növekvő társadalmi egyenlőtlenségekkel párhuzamosan alakult ki a SZEMMEL VERÉS kulturális modellje is. Ez az irigység vagy vágy esztétikai szépséget, egészséges embereket és állatokat, valamint általában olyan értékes entitásokat célzott meg, amelyek mások tulajdonságainak vagy tulajdonainak a részét képezték (Pócs 2004: 54). Az ÁRTÓ SZEM ilyen értelemben a szerencsétlenség intézményesített megszemélyesítéseként is felfogható,

amelynek alapja a kívülállóktól és azok irigységétől való félelem (Spooner 1976: 79). A szemmel verés mint mágikus varázslás nemcsak a „nézéssel, hanem a szavakkal vagy akár a gondolattal is összefüggésben volt” (Maloney 1976).

A SZEMMEL VERÉS kulturális modelljére a különböző kultúrákban más és más kifejezések utalnak – ezek között találhatóak hasonlóak, de olyanok is, amelyek egyes kultúrákhoz köthető specifikumokat reprezentálnak (Pócs 2004: 55). Vannak olyan kulturális közösségek, ahol a ’szem’ vagy ’rossz/ártó szem’ jelentésű kifejezést alkalmazzák, például: olasz *malocchio*, francia *mauvais oeil*, szerb és horvát *zle oči*, német *böser Blick*, angol *evil eye*. Az ezekhez hasonló kifejezések a magyar nyelvben is megtalálhatók, mint „rossz”, „erős” vagy „csúnya” nézés (Pócs 2004: 55):

- 19) *rossz szeme van*
- 20) *rossz nézés*
- 21) *rossz pillantás*
- 22) *rosszul néz*
- 23) *erős nézés*
- 24) *rossz a nézése*
- 25) *csúnyán néz*

Az ártó szem kultúraspecifikus kifejezéseire példaként szolgálhatnak az olyan perzsa kifejezések, mint a *chashmsur* ’sós szem’, *chashm zakhm* ’a szem, amely megsért / sebet ejt’ és *chashm tang* ’szűk szem’ (Donaldson 1938, Sharifian 2012). Ezek a kifejezések hiányoznak a magyar adatokból.

A kifejezések egy másik ága a szem ártó hatását a célzott személy vagy tárgy fizikai megtámadásaként konceptualizálja. Ez az ún. testesített mágia annyit jelent, hogy az ártó szándékot magára vonó entitásra valamilyen fizikai tárgyat dob, önt, hány, vet stb. a varázslást gyakorló személy. A szemhez kapcsolódva ez annyit jelent, hogy a bűbáj során valamilyen fizikai anyag folyik vagy tör ki a szemből (vö. *szikrákat szór a szeme*, azaz ’mérge’). A magyarban a legelterjedtebb *szemverés* és *szemmel verés* kifejezés szintén A MÁGIKUS VARÁZSLÁS FIZIKAI KÁROKOZÁS metaforán alapul, hasonlóan a *to cast the evil eye* angol kifejezéshez. A MÁGIKUS VARÁZSLÁS FIZIKAI KÁROKOZÁS metaforát a következő kifejezések reprezentálják (Pócs 2004: 55):

- 26) *szemverés*
- 27) *szemmel ver*
- 28) *szemrülés*
- 29) *szemtől jövés*
- 30) *megakad a szeme*

A *megakad a szeme* kifejezés az ártó szem elleni védelmi rituáléra utal, amikor az emberek egy vörös szalag viselésével igyekeztek kivédeni a varázslatot. A különböző kultúrákban saját védelmi rituálékat és tárgyakat fejlesztettek ki az ártó szem káros hatásának elhárítására, például a *nazar* nevű török amulettet. Magyarországon a vörös szalag viselésén kívül például a szemmel vert személy víz és szén keverékével történő lemosása is jellemző rituálé volt (Ortutay 1981: 638).

A szemverés akaratlanul is előidézhető, egyszerűen az erős nézés, rossz nézés vagy az égő tekintet hatásaként, amelyet olyan személyeknek tulajdonítottak, akik szokatlan színű szemmel

*Baranyiné Kóczy Judit & Komlósi László Imre:
A testrészek jelentéskiterjesztésének kulturális motiváltsága:
a KULTURÁLIS ÉRTÉK modelljeinek szerepe a SZEM konceptualizációjában
Argumentum 17 (2021), 649-668
Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2021/33*

vagy sűrű, összenőtt szemöldökkel rendelkeztek. Azonban a kifejezések többsége a szándékoság feltételezésén alapul, amelynek az irigység lehetett az oka, és gyakran egy család vagyonának tönkretételére irányult, vagy szerencsétlenséget hozott egy háztartásra (Pócs 2004: 58). Ilyen módon a SZEMMEL VERÉS kulturális modellje legalább kétféleképpen kapcsolódik az erkölcsi értékeléshez és az ítélkezéshez. Egyfelől a modell alapja a társadalmi és biológiai egyenlőtlenségek miatti emberi irigység, amely abból fakad, hogy egy közösség igazságtalannak érzi azt, hogy egyes embereknek több vagyon, esztétikai szépség, szerencse, gyermekáldás jut, mint másoknak. Ilyen értelemben a szerencsés személyek (például egy gyermek születésekor) tartanak is a szemveréstől, mint az emberi sors pozitív vagy negatív elemeit kiegyenlítő ítélkező eszköztől. A szemmel verés tehát egy közösségi mérce, amely úgy mond erkölcstelennek ítéli meg bizonyos tagok helyzetét, különösen mivel úgy tekinti, hogy a tagok egy adott vagyonon osztoznak egyenlőtlen módon. A SZEM MINT ÉRTÉKELŐ konceptualizáció mellett azonban a szem büntető funkciója is előtérbe kerül, amely a szem értékelésének (az erkölcstelen helyzet megállapításának) a végrehajtását jelenti, így a modellben A SZEM MINT A MORÁLIS ÍTÉLET VÉGREHAJTÓJA metafora is megfigyelhető.

5 Összegzés

A magyar nyelvben a SZEM jelentéskiterjesztését vizsgálva a korábbi tanulmányok (Baranyiné Kóczy 2020b) amellől érveltek, hogy az INTELLEKTUS tartománya mellett, amely a LÁTÁS MEGÉRTÉS/TUDÁS metaforán alapul, hangsúlyos a KULTURÁLIS ÉRTÉKEK tartománya is, különösen az ERKÖLCS, a LELKIISMERET és a TISZTELET/BECSÜLET leképezésében. A tanulmányban ezt a jelentéskiterjesztési irányt vizsgáltuk meg részletesebben, mind a nyelvi adatok számságának tekintetében, mind pedig a kulturális háttér vizsgálata szempontjából. Az itt bemutatott nyelvi példák, köztük a közmondások azt bizonyítják, hogy a szemnek a kulturális értékek észlelésében és értékelésében, különösen az erkölcsi értékelésben betöltött szerepe központi jelentőségű, melyet számos metafora támaszt alá. A szem erkölcsi ítéletalkotóként funkcionál mind a külső környezet felé, mind pedig önmaga felé (önreflexió, lelkiismeret), valamint szorosan összefügg a BECSÜLET/TISZTELET kérdésével is. A SZEMNEK a nyelvi adatokban azonosított szerepei alapvetően két kulcsfontosságú funkciót mutatnak: A KULTURÁLIS ÉRTÉK ÉSZLELÉSÉNEK/ÉRTÉKELÉSÉNEK SZERVÉT és AZ ERKÖLCSI ÉN TARTÁLYÁT/SZÉKHELYÉT. A szem kulturális értékekkel kapcsolatos konceptualizációit a 2. táblázat szerint határozzuk meg.

A SZEM MINT A KULTURÁLIS ÉRTÉK SZÉKHELYE	A SZEM MINT A BECSÜLET SZÉKHELYE	
	A SZEM MINT AZ ERKÖLCS SZÉKHELYE	A SZEM MINT A MORÁLIS ÉRTÉKELÉS ESZKÖZE
		A SZEM MINT A MORÁLIS REFLEXIÓ ESZKÖZE
		A SZEM MINT A KULTURÁLIS ÉRTÉK JELZŐJE
		A SZEM MINT A MORÁLIS ÍTÉLET VÉGREHAJTÓJA

2. táblázat. A SZEM konceptualizációi a KULTURÁLIS ÉRTÉKEK vonatkozásában

Az elemzés azt mutatja, hogy ezek a konceptualizációk nem tekinthetők teljes mértékben különálló halmazoknak, hiszen (mint azt több helyen is jeleztük) számos kifejezés egyszerre több konceptualizációt is tartalmaz. Például abban a közmondásban, hogy *Más szemében meglátja a szálkát, a magáéban a gerendát sem*, három konceptualizáció is megtalálható: A SZEM MINT A MORÁLIS ÉRTÉKELÉS ESZKÖZE, A SZEM MINT A MORÁLIS REFLEXIÓ ESZKÖZE és A SZEM MINT A KULTURÁLIS ÉRTÉK JELZŐJE. Ezek a metaforák mind A SZEM MINT AZ ERKÖLCS SZÉKHELYE hierarchikusan magasabb rendű metafora alá tartoznak.

A SZEMMEL VERÉS kulturális modelljével kapcsolatban – néprajzi forrásokra támaszkodva – amellet érveltünk, hogy ez eredetét és funkcióját tekintve az erkölcs fogalmával hozható összefüggésbe. Bár a szemem, nézésen keresztül véghez vitt varázslatot egy-egy személy végzi, a séma gyökerei a közösségi erkölcsi ítéletben rejlenek, amely irigységet szül, ez utóbbi pedig a társadalmi és biológiai egyenlőtlenségek kritikai felfogásából fakad. Az ártó szem nemcsak értékkel, hanem az ítéletet végre is hajtja, így A VARÁZSLÁS FIZIKAI KÁROKOZÁS metafora azonosítható.

A KULTURÁLIS ÉRTÉK fogalma alá sorolható a BECSÜLET/TISZTELET és az ERKÖLCS kategóriája, amelyek összefüggnek, de viszonyuk további elemzést igényel. A nyelvi adatok szerint egyes kifejezések egyértelműen a tisztelet, illetve a tisztetlenség kifejezését mutatják, ilyen például a *szembe nevet*, a *szemtelen* ('tisztetlenség') vagy a *szembeköp valakit* ('megsérti, nem tiszteli a másikat'). Számos példa erkölcsi vonatkozásra utal, mint például a *bántja a szemét* ('erkölcsileg hibás cselekedetet észlel') vagy a *szemet huny valami felett* ('elnéz egy erkölcstelen cselekedetet'). Vannak azonban olyan kifejezések is, amelyek utalhatnak egyaránt az erkölcsi értékelésre és a tisztelet kifejezésére is. Ilyen esetek a *szemére hány/vet* ('vádol, felró neki egy erkölcstelen tettet, felszólítja, hogy reagáljon a saját cselekedetére') vagy a *megnő/esik a szemében* ('az erkölcsi pozícióját értékeli, többre/kevesebbre értékeli'). Ezek a példák azt illusztrálják, hogy a magyar kulturális megismerésben az ember értéke és megbecsültsége a társadalom számára szorosan összefonódik az ember erkölcsi karakterével, vagyis a társadalom számára előnyös személyiség egyik fő jellemzője az erkölcs mércéjével mérendő: azok a közösség tagjai által az emberben értékelt és megbecsült tulajdonságok, amelyek egyben a társadalmi normák szerint tiszteletet váltanak ki, valójában az erkölcsileg kifogástalan személyiséget jelentik.

A különböző értékek összefüggésének vizsgálatában érdemes kitérni a *szemérem* szóra, például a *szemekben lakik a szemérem* közmondásban, amelynek jelentése: 'a szemérmességet ki lehet olvasni a tekintetből'. A szemérem szó jelentése összetett, az erkölcs és a szociokulturális normák kombinációján alapszik: a szerénység, szégyen, tisztaság és féltékenység kapcsolata olyan sajátos hozzáállást foglal magában, amelyet a Czuczor–Fogarasi szótár így magyaráz:

[...] ösztönszerű hajlamból eredő gyöngéd érzet, illetődés, és visszatartózkodás, midőn valamitől vonakodunk, vagy valamiért szégyeneljük magunkat, mert az erkölcsi finom érzetünket sérti, vagy az illem szabályaival ellenkezik. Ez értelemben a szemérem némi gyermeteg ártatlanságra, féltékenységre, önbizalmi hiányra mutat, s ellentéte a merészség, mennyiben ez az illem, és szerénység korlátait átlépi. (Czuczor–Fogarasi 1870: 1216)

Ez a leírás az erkölcs és az illő viselkedés keresztmetszetébe helyezi a szemérmességet. A *szemérmesség nem szokott titokhoz* közmondásban a szemérmesség egyértelműen erkölcsi relevanciával bír, vagyis az erényes embernek nincs mit elrejtene. Másrészt a szemérmesség olyan érzékenységet is jelez, amely bírálja többek között a kulturálisan elfogadhatatlan magatartást, az udvariatlanságot, a társadalmi normák megsértését, amint ezt a következő idézet is példázza:

1) *Testi-lelki szemérem, ez volt életének legnagyobb akadályozója, az illetlen szó, az illetlen gondolat, a másokra csak legkevésbé sértő felvetés is idegen volt számára.*

Látható tehát, hogy az illetlenség, vagyis az adekvát társadalmi viselkedés és az erkölcstelenség gyakran együtt értelmezhetők a *szemérmes* jelző kapcsán.

Annak ellenére, hogy számos kutatás vizsgálta a *szem* jelentéskiterjesztéseit különböző nyelvekben, amelyek kimutatták, hogy a szem és a látás elsősorban a kognitív képességek konceptualizációjában vesz részt, a jelen tanulmányban bemutatott nyelvi adatok szerint a magyarban a szem és a látás hasonlóan domináns a kulturális értékek észlelésében és kifejezésében is. A testrészek és a kulturális értékek kapcsolata mindeddig kevésbé vizsgált terület, bár az itt hivatkozott kutatások jelzik, hogy a kultúrák közti különbségek feltárásában fontos eredményekre lehet számítani az ilyen irányú kutatásokban. A magyar, a japán, a perzsa, a tunéziai arab vagy a hausa nyelv adatai azt mutatják, hogy az egyes nyelvek által alkalmazott leképezések változatos mintázatot mutatnak, és különböző kulturális modelleket tárnak fel. A nyelvi példák alapos elemzése nemcsak a kulturális modellek rekonstrukcióját segíti, hanem arra is rávilágít, hogy mi is pontosan a kulturális érték, és hogy az ez alatt értett fogalmak hogyan viszonyulnak egymáshoz a nyelvi közösség kulturális megismerésében.

A tanulmányban amellől érveltünk, hogy a *szem* testrésznév mint alapszó nyomán kialakult szóképzés szervezőelvének egyik lehetséges és alapvető fontosságú tényezője a konceptualizáció művelete, amely a nyelvközösség kulturális közegében, kulturális modelleken keresztül valósul meg. A SZEMNEK a KULTURÁLIS ÉRTÉK tartományára kiterjesztett vizsgálata olyan viszonylag kevésbé vizsgált terület, amely a testrészek és a kultúra összefüggését közvetlenül és összetett formában mutatja meg – egyfelől azért, mivel a látószervhez kapcsolódó céltartomány maga a kultúra egyik szegmense, másfelől azért, mert a kulturális érték tartományához tartozó kulturális modellek (ERKÖLCS és BECSÜLET/TISZTELET) sokrétű hatását, érvényességét reprezentálja. Így az ERKÖLCS kulturális modellje kapcsán a különböző metaforarendszerek – a vertikálitás, a centrum-periféria ellentét, a fizikai méret, a tartály séma, valamint az ontológiai metaforák – összekapcsolódása is tetten érhető a szem konceptualizációjában. Az itt vázolt módszer a nyelv különböző rétegeinek mind mélyebb feltárásával kapcsolatban is jelentős eredményeket hozhat.

Irodalom

- Aitchison, J. (1994): *Word in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon*. (Second edition). Oxford & Cambridge, MA: Blackwell Publishers.
- Alm-Arvius, C. (1993): *The English Verb See: A Study in Multiple Meaning*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Andorka, R. (2000): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Baranyiné Kóczy, J. (2018): A SZEM konceptualizációjáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 114, 7–28. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2018.2.156>
- Baranyiné Kóczy, J. (2020a): Keeping an eye on body parts: Cultural conceptualizations of the ‘eye’ in Hungarian. In: Kraska-Szlenk, I. (ed.): *Body Part Terms in Conceptualization and Language Usage*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/clsc.12.c10koc>

- Baranyiné Kóczy, J. (2020b): Vision Metaphors and Socio-Cultural Values: A Perspective from Hungarian. *UK Cognitive Linguistics Conference 2020*. University of Birmingham, 2020 July 27–29.
- Baranyiné Kóczy, J. (2020c): A testrészek konceptualizációja mint hálózat. In: Balázs, G., Imrényi, A. & Simon, G. (szerk.): *Hálózatok: Hálózatok a nyelvben*. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, 31–43.
- Bárczi, G. & Ország, L. (főszerk.) (1959–1962): *A magyar nyelv értelmező szótára*. I–VII. kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó. (ÉrtSz.)
- Bárdosi, V. (szerk.) (2003): *Magyar szólástár: Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Baş, M. (2015): *Conceptualization of Emotion through Body Part Idioms in Turkish: A Cognitive Linguistic Study*. Doctoral dissertation. Ankara: Hacettepe University.
- Breu, M. R. & Marchese, R. T. (2005): Protecting the populace: Blue beads and other amulets. In: Marchese, R. T. (ed.): *The Fabric of Life: Cultural Transformations in Turkish Society*. New York: Global Academic Publishing, 85–98.
- Brown, C. H. & Witkowski, S. R. (1983): Polysemy, lexical change, and cultural importance. *Man* 18.1, 72–89. <https://doi.org/10.2307/2801765>
- Czuczor, G. & Fogarasi, J. (1870): *A magyar nyelv szótára*. Ötödik kötet. Pest: Athenaeum.
- D’Andrade, R. (1995): *The Development of Cognitive Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Danesi, M. (1990): Thinking is seeing: Visual metaphors and the nature of abstract thought. *Semiotica* 80.3–4, 221–237. <https://doi.org/10.1515/semi.1990.80.3-4.221>
- Donaldson, B. A. (1938): *The Wild Rue: A Study of Muhammadan Magic and Folklore in Iran*. London: Luzac and Co.
- Evans, N. & Wilkins, D. (2000): In the mind’s ear: The semantic extensions of perception verbs in Australian languages. *Language* 76.3, 546–592. <https://doi.org/10.2307/417135>
- Farkas, Z. (2007): Az egyéni és a kulturális érték fogalma és típusai. *Jel-Kép* 2007.4, 67–85.
- Foolen, A. (2008): The heart as a source of semiosis: The case of Dutch. In: Sharifian, F., Dirven, R., Yu, N. & Niemeier, S. (eds.): *Culture, Body and Language: Conceptualizations of Internal Body Organs Across Cultures and Languages*. Berlin / New York: De Gruyter, 373–394.
- Geraerts, D. & Gevaert, C. (2008): Hearts and (angry) minds in Old English. In: Sharifian, F., Dirven, R., Yu, N. & Niemeier, S. (eds.): *Culture, Body, and Language: Conceptualizations of Internal Body Organs across Cultures and Languages*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 319–348.
- Gerstner, K. (2006): A magyar nyelv szókészlete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 437–480.
- Gibbs, R. W. (2005): *Embodiment and Cognitive Science*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511805844>
- Ibarretxe-Antuñano, I. (2002): MIND-AS-BODY as a Cross-linguistic Conceptual Metaphor. *Miscelánea. A Journal of English and American Studies* 25, 93–119.
- Jackendoff, R. S. (1997): *The Architecture of the Language Faculty*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Johnson, M. (1987): *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. Chicago: The University of Chicago Press.

- Johnson, M. (1993): *Moral Imagination: Implications of Cognitive Science for Ethics*. Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226223230.001.0001>
- Kiefer, F. & Ladányi, M. (2000): A szóképzés. In: Kiefer, F. (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 137–164.
- Kiss, G. (főszerk.) (1998): *Magyar szókincstár: Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Komlósi, L. I. (2005): A jelentésszerkesztés dinamikája mentális műveleteink tükrében: kísérlet a szókapcsolatok kognitív szemantikai osztályozására. In: Kertész, A. & Pelyvás, P. (szerk.): *Tanulmányok a kognitív szemantika köréből*. Általános nyelvészeti tanulmányok XXI. Budapest: Akadémiai Kiadó, 89–126.
- Komlósi, L. I. & Knipf, E. (2005): A contrastive analysis of entrenchment and collocational force in variable-sized lexical units. In: Butler, C. S., Gómez González, M. de los Á. & Doval-Suárez, S. M. (eds.): *The Dynamics of Language Use: Functional and Contrastive Perspectives*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 243–268. <https://doi.org/10.1075/pbns.140.17kom>
- Komlósi, L. I. & Schnell, Z. (2008): Testing idiomaticity and metaphorical meaning structures in lexical semantics and inferential pragmatics: Seeking evidence for a cognitive lexical theory. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 18.2, 129–166.
- Kövecses, Z. (1999): Metaphor: Does it constitute or reflect cultural models? In: Gibbs, R. W. & Steen, G. J. (eds.): *Metaphor in Cognitive Linguistics: Selected Papers from the 5th International Cognitive Linguistics Conference, Amsterdam, 1997*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 167–188. <https://doi.org/10.1075/cilt.175.10kov>
- Kövecses, Z. (2002): *Metaphor. A Practical Introduction*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Kövecses, Z. (2005): *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511614408>
- Kövecses, Z. (2012): Mi a kulturális nyelvészet? In: Balázs, G. & Veszelszki, Á. (szerk.): *Nyelv és kultúra: Kulturális nyelvészet*. Budapest: Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Kht., Magyar Szemiotikai Társaság, PRAE.HU Kft., Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, 16–20.
- Kraska-Szlenk, I. (2014): *Semantics of Body Part Terms: General Trends and a Case Study of Swahili*. München: Lincom.
- Laczkó, K. (2006): Az újmagyar és az újabb magyar kor. In: Kiefer F. & Siptár P. (szerk.): *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 401–436.
- Ladányi, M. (2007): *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980): *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1999): *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.
- Lechner, I. (2020): *Az erkölcsfogalom metaforikus konceptualizációja a magyar és a német nyelvben*. Doktori értekezés. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.

- Maalej, Z. (2011): Figurative dimensions of *3ayn* ‘eye’ in Tunisian Arabic. In: Maalej, Z. & Yu, N. (eds.): *Embodiment via Body Parts: Studies from Various Languages and Cultures*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 213–240. <https://doi.org/10.1075/hcp.31.15maa>
- Maloney, C. (1976): Don’t say “pretty baby” lest you zap it with your eye: The evil eye in South Asia. In: Maloney, C. (ed.): *The Evil Eye*. New York: Columbia University Press, 102–148.
- Niemeier, S. (2008): To be in control: kind-hearted and cool-headed. The head–heart dichotomy in English. In: Sharifian, F., Dirven, R., Yu, N. & Niemeier, S. (eds.): *Culture, Body, and Language: Conceptualizations of Internal Body Organs Across Cultures and Languages*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 349–372.
- Occhi, D. J. (2011): A cultural-linguistic look at Japanese ‘eye’ expressions. In: Maalej, Z. & Yu, N. (eds.): *Embodiment via Body Parts: Studies from Various Languages and Cultures*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 171–194. <https://doi.org/10.1075/hcp.31.12occ>
- Ortutay, Gy. (szerk.) (1981): *Magyar néprajzi lexikon IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Parish, S. M. (1991): The sacred mind: Newar cultural representations of mental life and the production of moral consciousness. *Ethos* 19.3, 313–351. <https://doi.org/10.1525/eth.1991.19.3.02a00030>
- Pattillo, K. (megjelenés alatt): The sanctity of English ‘heart’. In: Baranyiné Kóczy, J. & Sipőcz, K. (eds.): *Embodiment in Cross-Linguistic Studies: The ‘Heart’*. Leiden: Brill.
- Pléh, Cs. (2006): Pszicholingvisztika. In: Kiefer, F. & Siptár, P. (szerk.): *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 725–752.
- Pócs, É. (2004): Igézet, szemverés: A nézéssel való rontás hiedelmei és rítusai. In: Pócs, É. (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság: vallásetnológiai fogalmak tudományos megközelítésben*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Roberts, J. M. (1976): Belief in the Evil Eye in World Perspective. In: Maloney, C. (ed.): *The Evil Eye*. New York: Columbia University Press, 223–278.
- Sharifian, F. (2011a): *Cultural Conceptualisations and Language: Theoretical Framework and Applications*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Sharifian, F. (2011b): Conceptualizations of cheshm ‘eye’ in Persian. In: Maalej, Z. & Yu, N. (eds.): *Embodiment via Body Parts: Studies from Various Languages and Cultures*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 197–212. <https://doi.org/10.1075/hcp.31.14sha>
- Sharifian, F. (2012): Translation and body-part terms: The case of Cheshm ‘eye’ in Persian. *Journal of Language, Culture, and Translation* 1.1, 1–16.
- Sharifian, F. (2017): *Cultural Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Shehu, A. (2020): The conceptualization of *ido* ‘eye’ in Hausa. In: Kraska-Szlenk, I. (ed.): *Body Part Terms in Conceptualization and Language Usage*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 248–268. <https://doi.org/10.1075/clsc.12.c11she>
- Shore, B. (1996): *Culture in Mind: Cognition, Culture, and the Problem of Meaning*. Oxford: Oxford University Press.
- Siahaan, P. (2011): HEAD and EYE in German and Indonesian figurative uses. In: Maalej, Z. & Yu, N. (eds.): *Embodiment via Body Parts: Studies from Various Languages and Cultures*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 93–114. <https://doi.org/10.1075/hcp.31.08sia>

Baranyiné Kóczy Judit & Komlósi László Imre:
*A testrészek jelentéskiterjesztésének kulturális motiváltsága:
 a KULTURÁLIS ÉRTÉK modelljeinek szerepe a SZEM konceptualizációjában*
Argumentum 17 (2021), 649-668
 Debreceni Egyetemi Kiadó
 DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2021/33

- Spooner, B. (1976): Anthropology and the evil eye. In: Maloney, C. (ed.): *The Evil Eye*. New York: Columbia University Press, 279–286.
- Strauss, C. & Quinn, N. (1997): *A Cognitive Theory of Cultural Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139167000>
- Sweetser, E. (1990): *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511620904>
- Szelid, V. (2007): *Szerelem és erkölcs a moldvai déli csángó nyelvhasználatban: Kognitív szemantikai elemzés*. Doktori értekezés. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Viberg, A. (2008): Swedish verbs of perception from a typological and contrastive perspective. In: Gómez González, M. de los Ángeles, Mackenzie, J. L. & González Álvarez, E. M. (eds.): *Languages and Cultures in Contrast and Comparison*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 123–172. <https://doi.org/10.1075/pbns.175.09vib>
- Yu, N. (2003): Metaphor, body and culture: The Chinese understanding of gallbladder and courage. *Metaphor and Symbol* 18.1, 13–31. https://doi.org/10.1207/S15327868MS1801_2
- Yu, N. (2004): The eyes for sight and mind. *Journal of Pragmatics* 36.4, 663–686. [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(03\)00053-5](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(03)00053-5)
- Yu, N. (2008): Metaphor from body and culture. In: Gibbs, R. W. (ed.): *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 247–261. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511816802.016>
- Yu, N. (2015): Metaphorical character of moral cognition: A comparative and decompositional analysis. *Metaphor and Symbol* 30.3, 163–183. <https://doi.org/10.1080/10926488.2015.1049500>
- Yu, N. (2016): Spatial metaphors for morality: A perspective from Chinese. *Metaphor and Symbol* 31.2, 108–125. <https://doi.org/10.1080/10926488.2016.1150763>

Baranyiné Kóczy Judit
 egyetemi docens
 Széchenyi István Egyetem
 Apáczai Csere János Kar
 H-9022 Győr, Liszt Ferenc u. 42.
 bkj@ga.sze.hu

Komlósi László Imre
 egyetemi tanár
 Széchenyi István Egyetem
 Doctoral Program in Transdisciplinarity
 H-9026 Győr, Egyetem tér 1.
 komlosi.laszlo@sze.hu